
KRITIKAI SZEMLE

K Ö N Y V E K

KIRAGADOTT PILLANAT

Bányai János: *Kisebbségi magyaróra*. Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1996

Hogy az olvasó Bányai János esszéit valós értékük szerint s minden finom gondolatárnyalásukkal együtt mérhesse fel, fogalomvilágának egyedített jelentéstartalmaival válthassa őket magáévá, ahhoz az esszéíró emberi alapállását kell felvennie, s ugyanígy – ha ez egyáltalán lehetséges – nagymértékben azonosulnia kell az ő élményvilágával, intellektuális-etikai szemléletével, érzelmi magatartásával, hogy a könyvben tárgyalt írókat, eszméket, jelenségeket, műveket, alkotókat és alkotásokat hozzá hasonló módon közelíthesse meg. De hát – mondhatnánk – a vers, a széppróza s minden egyéb műalkotás recepciója is ezt követeli meg a befogadójától, sőt, ha jobban meggondoljuk, nemcsak a lélek és a szellem produktumai, hanem az egész rajtunk kívüli világ – annak fizikai létezése, mibenléte, funkciói, életmegnyilvánulásai értelmezhetetlen „magánvaló” lenne az alanyiség (az alkotó és a befogadó egyaránt) felsorolt mozzanatai híján. Csakhogy míg az utóbb említettek (a fizikai és a társadalmi világ) recepciója nagyrészt az elhatározás kérdése, majdhogynem a hitvallásé: attól függ, hogy magamévá teszem-e ennek vagy annak a vallásalapítónak, párt- vagy szektavezérnek, rendszeralkotó bölcseletnek, politikusnak, frakcióvezetőnek a felfogását egy-egy kérdésben, addig a szellemi, művészi stb. javak befogadása bizonyos emberi kvalitások, értelmi-lelki minőségek meglétének vagy hiányának a kérdése. Tehát személyhez kapcsolódó, egyéniségből sarjadó lényeges eleme az esszének. Nem képlet, modell, séma, sem pedig valami műfaji általánosság, előírás, eltanulható műfogás, akár iskolában is oktatható lecke. Ennél fogva aztán Bányai könyve nem is szokványos értelemben vett „magyaróra”, hisz nincs benne semmi a felsoroltakból, semmi fölüeny tanári kioktatás, semmi humánvilágunktól idegen „adalékanyag”. Még csak stílusa, közlésformája sem emlékeztet a tanárra, akiről az egykori csúfolódó diáktrefa azt kérdezte: „Mi a különbség a Jóisten és a tanár között?” A felelet pedig úgy hangzott, hogy „A Jóisten mindent tud, de a tanár mindent jobban.” Bányai a maga értesüléseit, tájékozottságát, ismeretöbblétét, amivel egy-egy témáról értekezve gazdagítja a tárgyról ez idáig szerzett tudásunkat, sohasem a „jobban értesültség” demonstrálásával adja tudtára az olvasónak, hanem rokonszenves észrevétlenséggel, amit nemcsak a semleges

olvasó, hanem az írásban közvetlenül érdekelt is csak jóváhagyó főbőlintással vehet tudomásul, annak a belátásával, hogy az általa vizsgált tárgyról valóban teljesebb lett volna a kép, világosabb az interpretáció, meggyőzőbb az érvelés, pontosabb az ítélet, ha munkájába beépítette volna a recenzens által hiányolt elemeket, vagy ha figyelme kiterjedt volna az általa említett körülményekre és mozzanatokra is. Ez tudatosodott az alulírottban is, amikor Bányainak *Az irodalomtörténész álma* című esszéjét olvasta saját munkájáról, *A peremkultúra élettana* című könyvéről. Közelebbről: azt, hogy Bányai segít neki feloldani egy úgyszólván mindmáig „magánvalónak” tartott (tehát tudatunk számára még ma is transzcendensnek, fölfoghatatlannak, legalábbis nem kellően tisztázottnak látszó) jelenség irracionalitását, azaz megnevezni a mi sajátos viszonyaink között létrejött (irodalmi) műalkotás lényegét, specifikumát, rendszerét. Még közelebbről: a „peremkultúra” fogalmát, a „regiónális” a „vajdasági”, a „jugoszláviai magyar”, a „lokálszínes” és még igen sokféleképpen nevezett irodalom mibenlétét, a megnevezések helytálló vagy félrevezető voltát. Segít tehát bennünket abban, hogy megszabaduljunk e fogalmakhoz tapadt előítéleteinktől, félreértéseinktől, kizárólagosságainktól. Teszi ezt Bányai „saját” témáit taglalva, de akkor is, amikor mások kutatásainak eredményeiről beszél, életműveket méltat, alkotásokat-könyveket elemz: mások szellemi teljesítményeit dúsítja fel, teszi gazdagabbá a maga tapasztalataival, gyarapítja saját eredményeivel s megfigyeléseivel. Nálunk, a mi szűkebb szellemi térségeinkben nincs örökhagyója az ilyen értekező prózafajának, a kritikai esszé e változatának. Az olyanok tehát, amely mintegy a társszerző módjában, az alapszöveget lényeges mozzanatokkal fejlesztő szándékkal foglalkozik egy adott tárggyal (irodalmi alkotással, íróval, jelenséggel stb.). Irodalmunk háromnegyed évszázados múltjából, analógiákat keresve, csak néhány alkotónk nevét említjük az értekező-tudományos próza területéről. Náluk is fel-felbukkan ugyan a fent ismertetett tendencia, mi mégis az eltérésekre mutatunk rá, amelyek Bányai írói gyakorlatától megkülönböztetik őket. Szenteleky e nembeli prózájában az esztétikai nézőpont a legfontosabb (a kisebbségi mellett, aminek azonban a két háború közti időszakban más volt a vetülete, mint korunkban). Az alkotások elbírálásában, jelentőségük és fajsúlyuk megállapításában mértékegysége a couleur locale elve és annak írói megvalósítása. Sinkó Ervin gondolati és értékmérő rendszerében jobbra – az olykor elvont – humánészme az irányjelző. Herceg János esszéje a szépirodalomnak tesz a műfaj természetével nem mindig összhangzó eredményeket. B. Szabónál a szociológiai meg-alapozottságú racionalizmus merevsége zavar.

Tárgyalásunk szempontjából a kortársi tanulmány- és esszéírók természetesen nem jönnek figyelembe. Mindössze annyit jegyzünk meg, hogy munkáik – néhány tiszteletre méltó s magasan kiemelkedő alkotó kivételével – sokszor túlzóan teoretikus jellegük folytán szinte olvashatatlanok, elvontak, időszerűtlenek, úgyszólván nem „e világiak”. Érzéketlen, hideg sebészkesűk vagy messi idegenből transzplantált elméleteik aligha alkalmasak honi bajaink felfedésére és orvoslására. Az irodalmi irányok, stílusok, eszmék, metodológiai iránti elfogultságuk; pszichológiai, etnocentrikus, nemzeti, politikai (jobbik esetben irodalompolitikai) kizárólagosságuk és egyoldalúságuk iránt – vagy inkább: velük szemben – Bányai tartózkodó, s állásfoglalását és eljárásait a mértéktartás és a kiegyensúlyozottság jellemzi. S az a többlet, amit *Kortárs*-beli kritikusa mint „nem kizárólag irodalomtudományos szempontok szerinti tájékozódást” nehezményez írónk szövegei-

ben, különösen pedig hogy esszéjében Bányai kifejezésre juttat bizonyos alanyi természetű mozzanatokot tárgyával összefüggésben, s aminek a forrására maga Bányai azzal mutat rá, hogy „... a jugoszláviai és a vajdasági nem egyszerű lakhelymegjelölés, nem csupán házszám. Több ennél (és kevesebb is), mert szellemi kapcsolódást jelent, befogadását más (nem magyar) kultúrák tapasztalatainak és értékeinek”. Írónk e tételéhez fűzi hozzá a komparatistikának ez az egyébként igen jeles szakértője s Bányai alkalmi kritikus, hogy szívesen olvasta volna, „... miképpen élte meg a vajdasági szlovák, román és ruszin irodalmi kultúra a történelmi meg a nyomában járó művelődéspolitikai változásokat, a szerb értelmiség jelentős részének ideológiai vállalásait, amelyek éppen a szellemi kapcsolódások tagadásához járultak hozzá”. Ehhez viszont most már mi fűzzük hozzá, hogy rendkívül örvedetes lenne, ha egyszer már nem a napi politika nyelvére fordított, következetesen konfrontáló, számonkérő vagy mindenáron reciprocitást sürgető álláspont kerülne előtérbe ítélethozatalunkban, mércéink alkalmazásában a kultúrák egymás közötti viszonyának a taglalásakor. Ami persze nem is hiányolt álláspontok mellőzését jelenti, hanem mindössze azt, hogy ne azokat fogadjuk el rendszeralkotó tényezőkné komparatistikai vizsgálatainkban. (Mint ahogyan a „testvériség–egység” korszakában szinte kizárólag a konzonanciáé volt a rendszeralkotás elve.) Megnyugvással állapíthatjuk meg, hogy a főt emlegetett alanyi mozzanatok nagymértékben járulnak hozzá a könyv ugyancsak jellemzőként említett kiegyensúlyozottságához, nemhogy azt bármiben is bomlasztanák. E sorok írója ma is vallja, amit az idézett kritikusról szólva egykor kifejtett, nevezetesen, hogy a lélektelen teoretizálással ellentétben „... a nemzetiségi (kisebbségi) irodalom történésze (. . .) intenzívebben éli meg a »különösség« kategóriájába tartozó elemeket, mert számára nemcsak »térkép e táj«, a kisebbségi irodalom pedig nemcsak elméleti tanulmányainak a tárgya, hanem sorsa is”.

Tulajdonképpen igaza van a *Kortárs* kritikusanak, amikor fölveti az értékek és értékelési szempontok mulandóságának a kérdését, illetve amikor levonja belőle következtetéseit. Amikor például azt kérdezi (s egyszersmind vonja is kétségbe), hogy vajon ma is helytálló-e az a pozitív értékelés, amit Bányai mondott Szelei István jó harminc évvel ezelőtti megállapításairól a magyar felvilágosodás és romantikakutatás problémavilágát elemezve. De éppen ő, kritikuskunk tudja a legjobban: ahogy a folyton újuló-változó stílusok, félések, eszmék, formák stb. világában nincsenek örök időkre érvényes, hanem csak a maguk adott pillanatát megörökítő műalkotások, ugyanígy nincsenek az értékfogalmak, rendszerezések és esztétikák világában sem. Csak olyanok vannak, amelyekből egyértelműen kitűnik, hogy létrehozójuk, megalkotójuk (hogy Várady Tibor rendkívül pontos metaforájával éljünk) „történelemközelen” van, s ami lehetővé tette számára, hogy rögzítse saját pillanatát a történelem megállíthatatlanul hömpölygő áradatában. Ezt teszi könyvében Bányai is: hitelesen, meggyőzően, tudatában annak, hogy mikor, hol, kinek s minek az érdekében vállalkozik a roppant feladatra: kiragadni e sajátjának felismert pillanatot az elmúlás karmai közül, hogy az ne múljon el az idővel, s ne tűnjön el örökre a történelem sülyesztőjében. Ebben látjuk könyvének jelentőségét, nem pedig abban, hogy immár az idők végezetéig szóló érvénnyel kijelölte azokat a szempontokat, amelyek birtokában egy korszak szellemi értékei kizárólagosan obszerválhatók.

SZELEI István